

Til døden os skiller . . . eller forener

Pakistanske oplevelser
af hjem og tilhørsforhold

Af Mikkel Rytter

Foto fra en formiddag i bazaren i byen Kharian. Det anslås at mellem 70-80% af de pakistanske familier i Danmark kommer fra landdistriktet omkring Kharian.

I foråret 2004 var jeg på et fem ugers feltophold i pakistansk Punjab.

Undervejs besøgte jeg et ældre ægtepar, der siden 1970'erne havde boet i Danmark. Det forgangne halve år havde de imidlertid tilbragt sammen med familie og gamle venner tilbage i den landsby, hvor de begge var opvokset. Samme lørdag morgen som jeg ankom, modtog ægteparret en besked fra Danmark om, at mandens bror, der gennem længere tid havde lidt af sukkersyge, nu lå for døden. Derfor hastede min vært næste morgen tilbage til Danmark, akkurat tids nok til tirsdag at være ved sin brors side da han udåndede. Allerede torsdag var den døde krop fløjet tilbage til Pakistan, og den blev samme dag lagt i jorden. Jeg deltog ved begravelsen sammen med flere hundrede venner, naboer og slægtninge fra egnen, heriblandt også den afdødes brødre med hver deres respektive familie fra Danmark, Norge og England. Det var en sand parade af ældre, slidte og sørgende mænd fra Nordeuropas afkroge, der mødte op for at tage afsked med deres bror. Migrationscyklussen var fuldendt. Han havde været ude, og nu vendte han hjem for sidste gang.

Begravelsen var en begivenhed, der udstillede en række af de eksistentielle dilemmaer, som alderdom og død rejser i mange migrantfamilier. Hver familie må afklare hvor de helst ser deres kære begravet, og det bliver for mange et spørgsmål om, hvor de hører til og hvor de har hjemme. Jeg vil i denne artikel diskutere dette dilemma og perspektivere til de igangværende bestræbelser på at etablere en muslimsk gravplads i Danmark.

Ude og Hjemme

Sydasiatiske migranter rundt om i verden er samlet kaldt "imperial diasporas", fordi deres migration har historisk forbindelse til det britiske imperium og dets tilstedeværelse i regionen (Cohen 1997 i Bryceson and Vuorela 2002). I dag har diverse grupper af indere, pakistanere og bangladesher levet en årrække i diaspora. Alligevel rela-

terer mange sig fortsat til de steder, som de selv eller deres familier i sin tid forlod. Til at organisere relationerne og oplevelser af hjem og tilhørsforhold mellem tilværelsen i diaspora og det tidligere hjemland, anvendes begreberne *desh* og *pardesh*. *Desh* kan, afhængig af konteksten, referere til ens nation, region, landsby eller hjem. *Desh* er stedet, hvor ens familie og slægt samt deres tilhørende jord befinder sig, og det er generelt forbundet med fertilitet, spiritualitet og religiøsitet (Gardner 1993). Omvendt betyder *pardesh* "home from home" eller "at home abroad" og det er bl.a. associeret med al den økonomiske og politiske magt, der ikke kan opnås tilbage i *desh* (Ballard 1994). Betydningerne af begrebsparret er imidlertid ikke statisk, men undergår fortsat forandring. Særligt sker der forskydninger mellem generationerne. De ældre, der selv er opvokset i fx Pakistan, har naturligvis andre minder og erfaringer derfra end deres børn opvokset i diaspora. Dette forhold medvirker til, at begrebsparret *desh-pardesh* løbende bliver tillagt nye betydninger. En katalysator i denne redefineringsproces kan være et dødsfald i den nærmeste familie.

På baggrund af sine studier blandt pakistanske migranter bosat i Manchester forklarer antropologen Pnina Werbner, at man ikke er religiøst forpligtet til at begrave sine afdøde slægtninge tilbage i Pakistan. Alligevel er det en særdeles symbolsk handling, idet det blandt pakistane-re hedder sig, at "en mand bør begraves blandt sine egne" (1990:170). Således bliver stedet for ens begravelse en indikation for, hvor i verden den afdøde havde de stærkeste sociale bånd og moralske forpligtelser. Ideelt set bør begravelsesstedet være der, hvor han eller hun følte sig hjemme. Pnina Werbner mener endvidere at kunne se en sammenhæng mellem, at de migranter, som føler sig mest "britiske" og identificerer sig med livet der, også typisk er dem, som vælger at begrave deres afdøde familiemedlemmer i Manchester. Derfor konkluderer hun, at stedet for ens begravelse er et stærkt – måske det stærkeste – symbolske statement ved-

rørende migranters oplevelse af hjem og tilhørsforhold (ibid.).

Så vidt er langt de fleste af de pakistanske indvandrere, som er døde i Danmark, blevet fløjet til Pakistan for at blive begravet. En sådan hjemsendelse er imidlertid forbundet med anseelige økonomiske omkostninger. Derfor er mange familier forsikret i fonde, hvor de i kraft af jævnlige indbetalinger til gengæld kan forvente økonomisk støtte til hjemsendelsen, hvis et medlem af deres familie skulle gå bort. En anden finansieringsmodel blandt pakistanere er *chanda*, hvilket er en "spontan" indsamling blandt kollegaer, naboer og venner til fordel for den ramte familie (Werbner 1990:315-6). Med en *chanda* indsamling skabes eller bekræftes sociale relationer internt i den etniske gruppe. *Chanda* er således med til at etablere moralske fællesskaber, hvor man rykker tættere sammen for at trøste og støtte hverandre. Det betyder dog også, at alle nærmest er forpligtet til deltagelse. For fortsat at blive betragtet som en del af fællesskabet må man yde sit bidrag.

Uanset finansieringsmodellen så aktualiserer en migrants død relationerne mellem ude og hjemme, hvilket i dette tilfælde vil sige forholdet mellem Pakistan og Danmark.

Alderdom og død

Ældning indbefatter ofte, at ens krop undergår nogle fysiske forandringer, der fx bevirker, at man ikke længere er mobil eller i stand til at klare samme fysiske belastninger som tidligere. Alderdom kan derfor betyde, at man må træffe en endelig beslutning om, hvor man vil leve sine sidste år, og hvor man vil dø.

Her er der både argumenter for og imod Danmark og Pakistan. Det danske sundhedsvæsen, med adgang til hospitaler og anden komfort, er et vægtigt argument for at blive i Danmark. Gerontologiske studier peger endvidere på, at mange ældre pakistanere helst vil ældes og dø med deres nærmeste familie omkring sig (Mølgaard og Lindblad 1995; Moen 2002). Tanken om at hensygne isoleret i en lejlighed, hvor ens børn kigger forbi en gang i mellem, er

nærmest ubærlig og lige så slem er tanken om at blive placeret på et plejehjem. Mange ældre pakistanere foretrækker derfor at blive passet i hjemmet af deres voksne børn og svigerbørn. Da kun et mindretal på ca. 15% af pakistanske familier i Danmark er organiseret som flergenerationsfamilier (Schmidt 2002:66), er dette imidlertid ikke altid en mulighed. Alligevel finder den yngre generation ofte praktiske løsninger og påtager sig ansvaret for at passe og pleje deres forældre eller svigerforældre.

Forestillinger om et nært familiefællesskab, med pleje og omsorg for de ældste, er dog primært forbundet med Pakistan (Rytter, under udg.). Så hvis man ikke har børn – eller hvis de man har, ikke er villige til at passe én de sidste år – kan det blive en løsning at flytte tilbage til Pakistan. Et eksempel herpå er Saima, en moden kvinde som efter en årrække i Danmark i dag selv er vendt tilbage til Pakistan. Hun forklarede følgende:

Jeg vil dø i Pakistan, fordi hos os er der det religiøse spørgsmål. Når vi dør, så tror vi, at når man er begravet blandt muslimer, så har man Guds velsignelse, og vores familiemedlemmer vil besøge os og bede til Gud for vores velsignelse, og vores sunna vil være færdig. Men hvis jeg blev begravet i Danmark, så var der ikke nogen, der kom forbi. Det er grunden til, at jeg rejser tilbage til Pakistan. Det er både en følelsesmæssig og religiøs begrundelse. (Saima, 49 år).

Tilbage i 1975 blev Saima gift og familiesammenført til Danmark. Her levede hun gennem årene et både socialt og arbejdsmæssigt aktivt og alsidigt liv. Saima har imidlertid aldrig fået børn og er i dag flyttet tilbage til Pakistan. Formålet er dels at hjælpe sin aldrende far, der er blevet enke-mand, og dels et håb om, at der engang i fremtiden vil være nogle for hende, når hun selv bliver gammel. Hendes plan er at bruge resten af sit liv og sin økonomiske opsparring på humanitært arbejde i den landsby, hvor hun selv er opvokset. Saimas fremtidsplan er således både en investering i en tryk alderdom og en strategi, der

rækker ud over hendes egen levetid. Det sker med ønsket om, at hendes gravsted og eftermæle vil blive husket og værdsat.

Antropologen Bjørg Moens (2002) studier blandt ældre pakistanere i Oslo peger på, at denne opmærksomhed omkring hvorvidt ens familie og venner vil tage én med i deres bønner og passe ens gravsted, synes at være vigtig for mange og medbestemmende for, hvor i verden de ønsker at blive begravet. Nogle vælger Pakistan, fordi de der har mange slægtninge. Omvendt taler samme argument også for at blive begravet i diaspora, for her vil ens ægtefælle og børn jævnligt kunne besøge ens grav.

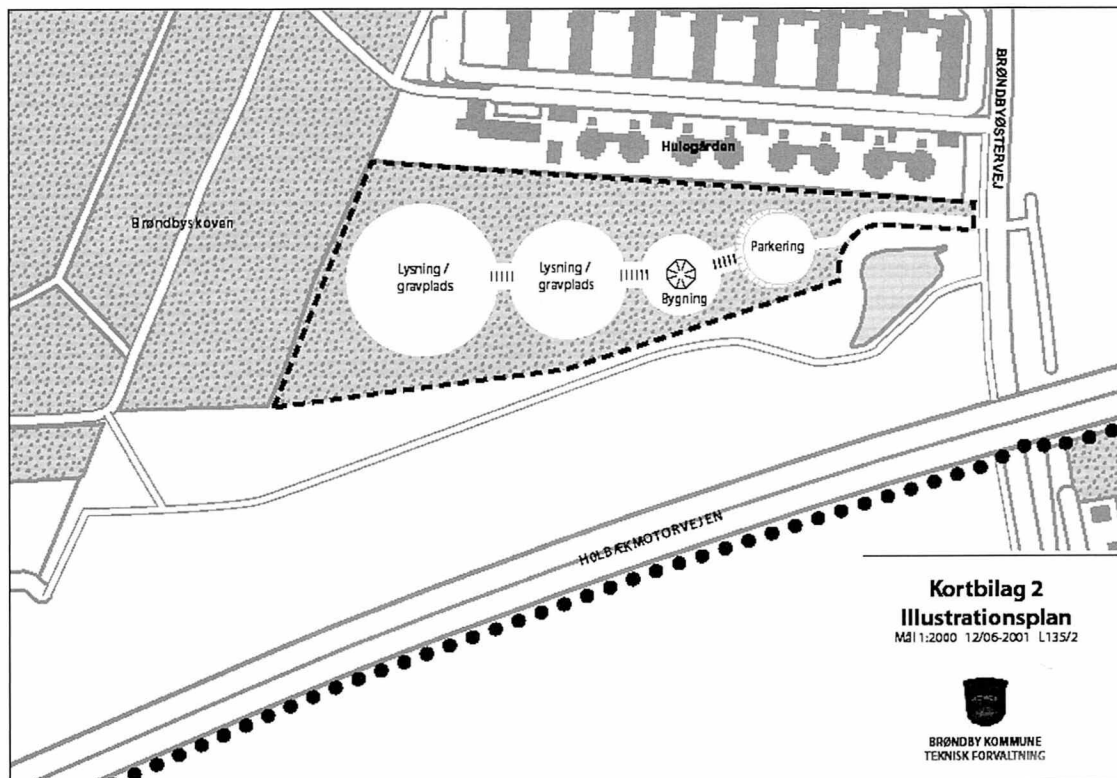
Så vidt er vi tilbage ved et af de klassiske dilemmaer ved migration generelt. Mellem på den ene side følelser der knytter sig til det hjem og de mennesker man i sin tid forlod, og på den anden side følelser til mennesker og steder der hvor man har indrettet sin nye tilværelse. De kommende generationer vil dog givet begynde at se anderledes på tingene og føle sig mest knyttet til Danmark. Dette sker, fordi de er statsborgere her i landet, har dansk som førstesprog, er uddannet og arbejder her, hvor de også har deres venner og sociale netværk, og måske bliver de gift med en ægtefælle herfra (se Rytter 2003). Med tiden vil de lokale steder, familier relaterer sig til i henholdsvis *desh* og *pardesh*, dvs. Pakistan og Danmark, således blive tillagt nye betydninger. Det vil ikke længe være indlysende, at man skal begraves i Pakistan – tværtimod.

En muslimsk begravelsesplads i Danmark

Vi har endnu ikke en regulær muslimsk gravplads i Danmark. Så vidt har det dog været muligt for muslimer at blive begravet i særskilte afsnit på kirkegårde landet over. Efter flere års tovtrækkerier tyder meget imidlertid nu på, at den første rent muslimske gravplads vil blive en realitet inden for en overskuelig fremtid. Dansk Islamisk Begravelsesfond, der står for projektet, siger i hvert fald imod, at en begravelsesplads forbeholdt muslimer kan tages i brug den første januar 2007.

Vestre Kirkegård i København er én af de kirkegårde landet over, som har særlige afsnit til muslimske gravpladser.

Kort fra Brøndby Kommunes lokalplan, der viser hvor den muslimske gravplads kommer til at ligge, og hvordan man forestiller sig, at den vil komme til at se ud.

Som led i den store nationale Magt-udredning undersøgte antropolog Pedro Zagal-Farias for et par år siden muslimers begravelsesforhold i Danmark. Ifølge hans fremstilling blev den første muslim begravet i 1966, mens antallet af grave på landsplan ved årtusindskiftet var omkring to tusind. Flere af Zagal-Farias informanter fandt det imidlertid urimeligt, at de som muslimer skulle begraves på en kirkegård i kristen indviet jord. Derfor foretrak flertallet alternative løsninger (2002:97).

Ønsket om en muslimsk gravplads går tilbage til 1970'erne, men mundede først ud i realitetsforhandlinger langt senere. I 1994 indløb forskellige ansøgninger til Kirkeministeriet, der søgte om tilladelse til at anlægge en muslimsk gravplads i Danmark. Dog uden resultat. Sagen blev taget op igen i 1997 i Københavns borgerrepræsentation, med det resultat at Det Islamiske Trossamfund året efter fik til opgave at koordinere indsatsen og arbejdet frem mod en gravplads for landets muslimer. Initiativet strandede imidlertid over flere omgange, fordi der ikke var nogle kommuner,

der var villige til at huse en sådan gravplads. I 2000 truede Det Islamiske Trossamfund derfor med at indklage Danmark til Menneskerettighedskommissionen. Det hjalp, for senere på året gik Skov- og Naturstyrelsen – på Kirkeministeriets opfordring – i gang med at finde et egnet stykke jord inden for Københavns Amt. Grunden blev fundet og præsenteret i 2001. Det var et jordstykke ved Brøndbyskoven. Herefter fulgte et farceagtigt forløb, hvor man ikke kunne beslutte, hvorvidt det var Brøndby eller Københavns kommune, der ejede pågældende jord, og hvad det egentlig skulle koste. Forhandlingerne endte i efteråret 2004, hvor Brøndby kommune meldte sig klar til at sælge grunden. Køberne var den dertil oprettede Dansk Islamisk Begravelsesfond. Fonden repræsenterer 23 forskellige muslimske organisationer, og prisen for den 50.000 km² store grund endte på 3.2 millioner kroner. Når gravpladsen åbner, er det ideen, at den skal være tilgængelig for alle muslimer i Danmark.

Begravelsesfonden har i dag en støtte-

forening, hvor indmeldelse for en familie koster 200 kr. Dernæst opkræves man årligt 50 kr. per familiemedlem. Til gengæld er man så garanteret hjælp med alle de praktiske foranstaltninger, hvis et medlem af familien skulle gå bort. Bidrag til støtteforeningen er ydermere en måde for danske muslimer at tilkendegive deres opbakning og være personligt knyttet til projektet omkring etableringen af begravelsespladsen.

Efter begravelsesfondens egne beregninger vil begravelsespladsen give plads til op mod 10.000 muslimske grave, hvilket antageligt vil kunne dække behovet i mange år frem.

Som allerede nævnt kan migranters valg af begravelsessted ses som et statement vedrørende deres oplevelse af hjem og tilhørsforhold. I Danmark synes begravelsesstedet imidlertid ikke kun at være signifikant for migrantene selv, men i høj grad også for resten af befolkningen. Det historiske forløb omkring gravpladsens

realisering viser, at stærke kræfter i det offentlige religiøse og politiske liv langt fra ser med milde øjne på danske muslimers ønske om at begrave deres døde på egne gravpladser. Én mulig forklaring på denne skepsis kan være, at hvis (eller når) muslimer får deres egen gravplads, da vil deres tilstedeværelse i det offentlige rum blive manifesteret på en hidtil uset måde. Gravpladsen vil på sin vis sidestille muslimer og kristne i forhold til retten til dansk jord. Dette vil være en uhyre følelsesladet fornyelse, som givet vil føre til en ophedet offentlig debat i årene der kommer.

I denne henseende har debatten om gravpladsen mange paralleller til arbejdet for opførelsen af en stormoske i Danmark. Det er påfaldende så få moskeer i Danmark, der arkitektonisk og æstetisk ligner moskeer, som vi kender dem fra andre dele af verden. Samlet har islam endnu ikke fået visuelt fæste i det offentlige rum eller danske landskab.

Omvendt hvis førnævnte Pnina Werbner

Siden 1967 har Nusrat Djahan Moskeen ligget på en stille villavej i Hvidovre. Moskeen var den første i Skandinavien og er knyttet til Ahmadiyya bevægelsen i Danmark, der tæller henved 600 personer. Moskeen udmærker sig ved rent arkitektonisk at ligne en moske. Den er et eksempel på, at Islam både kan være synlig og alment accepteret i det offentlige rum.

har ret i, at valg af begravelsessted er en indikator på loyalitet og tilhørsforhold, så burde man vel fra højeste politiske instans fremskynde processen således, at muslimer hurtigst muligt fik mulighed for at begrave deres døde i Danmark. Først da er de "rigtigt" integrerede!

Her ender i skrivende stund føljetonen om den muslimske gravplads i Danmark. Hvis alt forløber efter planen, regner begravelsesfonden imidlertid med, at de første kroppe kan stedes til hvile i 2007. Så må tiden vise, i hvilken udstrækning danske muslimer rent faktisk vil benytte gravpladsen. Trafikken af døde kroppe fra Danmark til Tyrkiet, Marokko, Pakistan, osv. vil næppe fuldstændigt ophøre, men den vil givet blive reduceret.

Den sidste rejse

I følge de begravelsesritualer, som kan udledes af hadith samlingerne, skal en muslim helst begraves inden for 24 timer efter sin død. Dette ideal kan ikke altid efterkommes, når en krop skal fragtes fra et land til et andet. I så fald vil det kræve, at der ikke foretages obduktion eller undersøgelser af dødsårsagen, og at embedslægen umiddelbart efter døden indtræffer, udsteder det ligpas, som er nødvendigt for at transportere afdødes krop ud af landet.

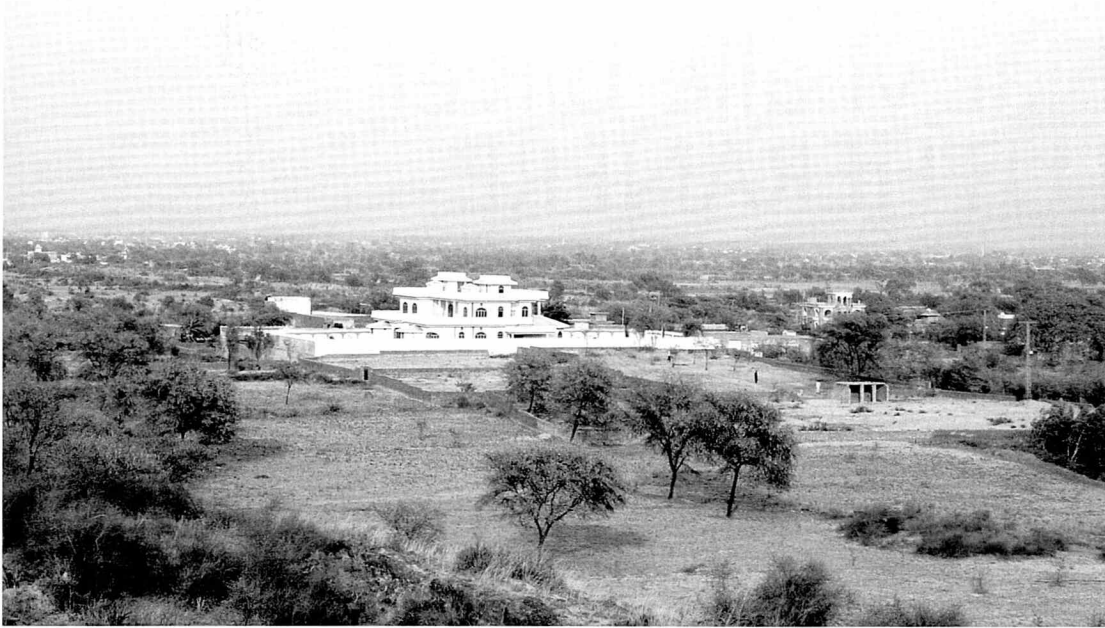
Sagsbehandlingen var hurtig i den begravelse jeg deltog i. Min værts bror døde tirsdag i København, og allerede torsdag morgen landede flyet med den afdødes kiste i Lahore fulgt på vej af hans efterladte hustru og tre døtre. I lufthavnen blev de modtaget af familien, og før middag var hele følget tilbage i landsbyen. Her blev kroppen vasket, klargjort og klædt i hvidt, farven der associeres med døden samt renhed og åndelighed. Hvid er således en farve, der passer sig for sjælens overgang fra det jordiske til det himmelske. Kroppen blev bragt til familiens hus og lagt i en åben kiste, hvorefter den afdødes familie, slægtninge og kvinderne fra egnen kunne vise deres sidste respekt. Hen ad eftermiddagen blev kisten hentet af familiens mandlige medlemmer og i position båret fra landsbyen ud til et overdække i nærheden ved begravelsesstedet. Herfra deltog

udelukkende mænd i begravelsesritualet. I ly for den bagende sol indfandt der sig i løbet af kort tid et par hundrede begravelsesdeltagere, hvorefter der blev læst en bøn. Efterfølgende fik alle lejlighed til at passere den åbne kiste en sidste gang, og der var mulighed for at hilse på tilrejsende familie og venner fra nær og fjern og for at trøste hverandre. Dernæst blev kisten båret det sidste stykke vej til familiens gravsted. Graverne var imidlertid endnu ikke klar, så der gik en rum tid, før den døde krop kunne stedes i jorden. Da det skete, var det som foreskrevet med ansigtet vendt mod Mekka. Dagen sluttede med at den efterladte familie bespiste alle de fremmødte gæster, der samtidig havde mulighed for at kondolere over for de pårørende.

Samme aften, mens jeg skrev mine feltnoter, stod det klart, at denne begravelse var en begivenhed, der på flere måder fremhævede nogle af arbejdsmigrationens presserende dilemmaer omkring spændingen mellem ens fortidige hjem og livet i diaspora. Min værts afdøde bror var bukket under for et længere sygdomsforløb, hvor en fremskreden sukkersyge havde nedbrudt hans krop, og som følge heraf havde han undervejs fået amputeret sit ene ben. Det var således ikke et helt menneske, der den torsdag blev begravet lidt udenfor landsbyen i Pakistan. Med fare for at gå for langt i min tolkning, vil jeg foreslå, at denne begravelse kan ses som et mere generelt billede på det uforløste forhold mellem forskellige steder i verden, som mange migranter må leve med, idet afdødes krop helt bogstaveligt var splittet mellem *desh* og *pardesh* og mellem tilværelsen i Pakistan og Danmark.

Epilog

Siden mit ophold i Pakistan hos det ældre ægtepar, er også min vært fra dengang gået bort. Han ligger i dag begravet side om side med sin bror på familiens gravsted i Pakistan. Deres fælles gravsted er symbol på, hvordan de i døden er blevet forenet med det hjem, de i sin tid forlod.

Mange pakistanske familier i Danmark har de senere år investeret i pompøse byggerier på familiens jord. Billedet er taget i Gujratt-distriktet i pakistansk Punjab.

LITTERATUR:

- Ballard, Roger. 1994. The Emergence of Desh Pardesh. In: R. Ballard (eds.): Desh Pardesh. South Asian Presence in Britain. Delhi. D. K. Publishing Corporation. Pp. 1-35.
- Bryceson, Deborah and Ulla Vuorela. 2002. Transnational Families in the Twenty-first Century. In: D. Bryceson and U. Vuorela (eds.): The Transnational Family: New European Frontiers and Global Networks. Oxford: Berg. Pp. 3-31.
- Gardner, Katy. 1993. Desh-Bidesh: Sylheti Images of Home and Away. In Man, New Series vol.28, No.1:1-15.
- Moen, Bjørg. 2002. Når hjemme er et annet sted. Omsorg for eldre med minoritets bakgrunn. NOVA rapport 8/02.
- Mølgaard, Mette og Peter Lindblad. 1995. Aging and Immigrants: Their Condition and Expectation to Old Age. In: Multiculturalism in the Nordic Societies. Nordisk Ministerråd. pp.125-137.
- Rytter, Mikkel. 2003. Lige Gift – en antropologisk undersøgelse af arrangerede ægteskaber blandt pakistanere i Danmark. Specialerækken nr. 261. Institut for Antropologi, Københavns Universitet.
- Rytter, Mikkel, (under udgivelse). Pakistan tur/retur. Forhandlinger af hjem og tilhørsforhold inden for flergenerationsfamilien. I Tidsskriftet Antropologi, nr. 51, "Slægtskab".
- Schmidt, Garbi. 2002. Tidsanvendelse blandt pakistanere, tyrkere og somaliere – et integrationsperspektiv. København: Socialforskningsinstituttet 02:28.
- Werbner, Pnina. 1990. The Migration Process. Capital, Gifts and Offerings among British Pakistanis. New York / Oxford / Munich: Berg.
- Zagal-Farais, Pedro. 2002. "At sige ordentligt farvel... på muslimsk vis". I J. Schwartz (red): Medborgerskabets mange stemmer. Aarhus. Magtudredningen.

Mikkel Rytter er antropolog og forskningsassistent på Dansk Folkemindesamling. Artiklen udspringer af projektet "Pakistanske Danmarkshistorier" (<http://www.dafos.dk>). Samtlige fotos: Mikkel Rytter.